

*Крижановська Т.О.,
кандидат філософських наук, Міжнародний гуманітарний університет*

ІДЕЯ КОМУНІКАЦІЇ В СОЦІАЛЬНІЙ ФІЛОСОФІЇ

Анотація. В статті досліджується ідея комунікації. Спираючись на концепт діалогічної, герменевтичної та комунікативної філософії, порівнюються можливості та межі комунікації у міжособистісному та в інституціональному соціальному просторі.

Ключові слова: комунікація, діалог, інтерсуб'єктивність, Інший, мораль.

Перед сучасною соціальною наукою постає актуальним питанням потреба відійти як від тих соціальних теорій, які представляють суспільство у вигляді налаштованого механізму, що має здатність саморегулюватись та функціонувати, фактично, незалежно від зусиль, праці, натхнення людей, так і від «центризму» монологічного суб'єкту, що самотужки намагається діяти в суспільстві відчуження, атомізації та апатії. Сучасна версія постмодерністської філософії характеризується програмною орієнтацією на «воскресіння суб'єкта», тобто повернення до проблем, що центруються навколо феноменів індивідуальності та поняття «Іншого». Парадигми «буття» та «свідомості» у сучасній філософській теорії поступаються місцем, зокрема, парадигмі «комунікації», яка розуміє людське існування фундаментально комунікативним.

Метою статті поставимо аналіз основних концепцій діалогічної, герменевтичної, комунікативної філософії, а також дослідження різних сенсів та напрямів дослідження ідеї комунікації.

Предметом дослідження оберемо повсякденне мовне спілкування між людьми, яке сьогодні неможливе поза етичною перспективою.

Автор буде намагатись дотримуватись методологічно поліфонічного висвітлення проблематики та відійти як від абстрактно-безособової форми аналізу, так і від «еґологічної» абсолютизації існування «Я». Досліджуючи феномен комунікації неможливо обійти увагою праці К.-О. Апеля, М. Бубера, Ю. Габермаса, А. Ермоленка, Е. Левінаса, В. Малахова, Дж. Пітерса, П. Рікера, які й стали для автора методологічним та евристичним підґрунтям цієї розвідки.

У слові «комунікація» поєднуються як сподівання, так і страхи сучасного світу. На цьому фоні завданням філософії сьогодні постає, зокрема, відмова від мрії про комунікацію, зберігаючи пов'язані з нею позитивні моменти. Предмет теорії комунікації перетинається з предметом етики і політичної філософії та соціальної теорії там, де вони розглядають відносини між «Я» та «інше», близькість та дистанцію у соціальній організації. Відповідно з цим, соціальна філософія може поставити перед собою завдання знайти таке розуміння комунікації, яке б не оминало ні феномену іншості, ні можливості координації дій за допомогою слів. Такий аналіз може допомогти дослідженню можливості узгодження «горизонтальних»

та «вертикальних» соціальних стосунків, етики спілкування, міжособистісних діалогічних стосунків і структурно-інституційних відносин у соціальному просторі, що може, в свою чергу, допомогти відновити збалансованість між суспільним та приватним. Така настанова піднімає, з одного боку, проблему «олюднення» соціальних структур, що особливо важливо на тлі нашої вітчизняної тоталітарної спадщини, а, з другого — виходить у простір міжкультурного й міжнаціонального спілкування, його правових, моральних, духовно-ціннісних засад.

На загальному фоні проблем сучасного світу актуальним стає осмислення людського існування й діяльності на інтерсуб'єктивній, комунікативній основі. Оформлення комунікативної філософії здійснюється на ґрунті синтезу ідей діалогізму, що були висловлені у межах неокласичної філософії. Перш за все сюди треба віднести ідеї «комунікативного існування»: «буття-з» у М. Гайдеггера, «співбуття з Іншими» Ж.-П. Сартра, «відношення Я-Ти» у М. Бубера тощо.

Представники сучасної комунікативної філософії інтерсуб'єктивність розглядають «як дещо об'єктивно задане людському Я незалежно від його іманентної історії» [5, с. 12]. Філософи-діалогісти передумовою спілкування з Іншими вважають самовибудову індивідуальної свідомості людини. З огляду на це, аналізуючи соціальний простір як принципово комунікативний та засвоївши мисленевий досвід і моральний потенціал діалогічної філософії, ми маємо змогу водночас зберегти надбання, здобуті європейською філософською думкою, розвинути ідеї гуманістичної «людиномірної» філософської культури, переосмислити теоретичні висновки комунікативної філософії.

«Комунікація» — слово з багатою історією. Воно походить від латинського «communicare», яке означало «наділяти», «розділяти» чи «робити спільним». Коренем тут є *mun-*, пов'язаний з такими словами в англійській як «municipal» («щедрий»), «community» («громада, спільнота»), «meaning» («значення, смисл»). У латинській мові «communicatio» не стосувалося сфери ментального, воно, як правило, передбачало матеріальність [6, с. 16].

Американський філософ Джон Дарем Пітерс, що досліджував розвиток теорії комунікації у західній думці, звертається до двох центральних постатей західного світу — Сократа і Ісуса. Обидва вони — мученики, учителі, особистості, чия історична актуальність викликає величезне здивування і зацікавленість. Обидва вони навчали любові, але їхні наміри були різними. Для Сократа діалог між філософом і учнем означає діалог сам на сам, інтерактивність, унікальність і неповторність. Повідомлення Сократа орієнтоване на відправника, який може донести

свою думку лише до підготовленого адресата. Сократ турбується про «насіння» і його добре «зростання», а не про те, що може додати отримувач. На відміну від цього Ісус пропонує орієнтовану на отримувача модель. Слово в Євангеліях поширюється однаково, не звертаючись ні до кого особисто, є відкритим у своєму призначенні. Це відкрите розсіювання адресоване всім, кого воно може стосуватися. Сенс такої непрямой комунікації полягає в тому, щоб зробити приймача самостійно активним. «Федр» закликає до любові, яка поєднує люблячих в єдиному потоці; притча про сіяча закликає до випромінювання любові, однаково благодатної для всіх. Сократ надавав перевагу безпосередньому зв'язку однієї душі з іншою; Ісус відчував необхідність свободи в кожному комунікативному єднанні. Ці дві концепції комунікації актуальні і сьогодні.

Треба відзначити ще одну, на наш погляд, важливу інтенцію сократівського діалогу: Сократ говорить не про Іншого і не про Я, а про істинний ейдос, якому потрібно допомогти «народитись» у свідомості його співрозмовників. Платонівський Сократ веде свого опонента до істини, яка самому мислителю вже знайома — принаймні настільки, щоб цілеспрямовано вести до її розуміння своїх співбесідників. Діалоги Сократа, якщо підсилити цю думку, задають інтелектуально-монологічний різновид мовлення, при якому керівник бесіди спрямовує увагу своїх партнерів на ту або іншу річ, намагаючись розкрити для них її сутність. У новоевропейській думці ця традиція розвивається у суб'єкт-об'єкту гносеологічну позицію, на підвалинах якої аналізувалися як природничі, так і соціальні феномени. Об'єкт науково-природничого дослідження можна, у принципі, описати без посилання на його оточення. Що до соціально-гуманітарної галузі знань, то перед нею постає незаперечний факт існування людини серед інших людей. Не можна, наприклад, досліджувати особистість безвідносно до тих, хто її оточує. Запитувати, що являє собою певна особистість, абстрагуючись від інших, що її оточують — означає «ставити абсолютно неправильне питання, на яке в принципі не може бути відповіді» [8, с. 54].

Сучасна філософська думка спрямована на подолання егоїстичної позиції шляхом зосередження на Іншому. У результаті зміщення проблемного поля діалог із способу передачі смислу (в традиційному розумінні поняття «діалог») трансформується у спосіб смислоутворення та відкриває перспективи такої комунікації, де кожен з учасників несе значення Іншого, обумовлений Іншим, постає значущим для Іншого.

Спрямування Я до Іншого у формі «Я-Ти-відношення» представлено, зокрема, у філософії Мартіна Бубера. Головною ідеєю книги «Я і Ти» — програмного дослідження Бубера — є прагнення відшукати «третій шлях» між, з одного боку, нездійсненим ідеалом об'єктивізму, який приводить рефлексивне пізнання людини до омани та, з другого, — картезіанською фетишизацією тайни власної індивідуальності, що погрожує соліпсизмом. Висхідною точкою своєї концепції М. Бубер обирає феномен співіснування Я з іншою особистістю, «співбуття»

з іншими людьми. Два різні способи буття людини, коли вона ставиться до світу як до «Воно» і як до «Ти», постають як життєвий вибір між світом, як сукупністю зовнішніх предметів, якихось «щось», пасивних, позбавлених власного життя речей, над якими людина може встановлювати свою владу, перетворюючи, використовуючи їх, і світ завжди несподіваного «Ти», коли «Ти» характеризує таку цілісність, яку не можна розкласти на складові, коли «Ти» дарує себе і вислизає з-під влади причинності [2, с. 16]. Ці два різні світи, різні способи буття обирає кожний шляхом висловлювання двох основних слів «Я-Ти» або «Я-Воно», які покладають існування. Між цими двома висхідними першорухами душі існує важлива відмінність: «Я-Воно» ніколи не може бути вимовлене усім еством людини, а значить не може бути вираженням повних, глибинних буттєвих потенцій як людини, так і світу загалом. «Я-Ти» може бути вимовлене тільки усім еством людини, це є «сутнісне діяння», глибинна «причетність» у зустрічі з Іншим.

Бубер подає критичну концепцію стану сучасного соціального світу. Це світ «Воно», де людина отримує досвід, звикла все класифікувати, розмежовувати, розділяти, розколюючись внутрішньо при цьому сама. Тільки розуміння світу і себе як «Я-Ти», як зв'язку, відношення, як світу «між», як постійної розмови з Іншим може привести до цілісного творчого життя. У власному іменнику Бубер бачить найвищу мовну форму, яка вміщує повідомлення віддаленому суб'єкту, що в даних обставинах необхідна саме його присутність. Дискусії заради самих дискусій та зловживання можливостями мовлення нейтралізують, скасовують життєздатність, яка відроджується в істинній розмові як погодженні іншостей.

Діалогічна зустріч з Іншим, що ґрунтується, перш за все, на етичних засадах, становить стрижень філософії Емануеля Левінаса. Французький мислитель приймає «дійсно філософським» етичний метафізичний аналіз, що постає як пошук такої форми комунікації, яка б утримувала в собі трансценденцію як рівень буття, в якому Інший присутній в якості його основи. Етика повинна доповнити те, що онтологія та гносеологія залишають напризволяще, — вважає Е. Левінас. Онтологічно відокремлені істоти відносяться між собою за принципом: я — це я, а він — це він. Структурування діалогічного простору Е. Левінас пов'язує з подоланням власного егоїзму, зосередженістю на Іншому. Перехід від онтології до етики, підтримує цю думку сучасний український філософ В. Малахов, — це перехід від «царства сили, влади, пафосу і міфу до континууму змінних, уразливих, як усе людське, стосунків, кожна мить тривання яких зумовлюється відповідальністю, напелегливістю і взаємним тяжінням суб'єктів такого спілкування» [5, с. 353].

Іншість не можна мислити за аналогією з нашим власним Я і вимірювати своєю мірою. Це не відношення Я і не-Я, це не «свій інший» (за Гегелем), відношення до якого зводяться до приборкання реального Іншого, до намагання «підігнати» його під «себе». Суть Іншості розкривається,

за Е. Левінасом, через зіткнення протилежно спрямованих поглядів партнерів, лицем до лица. Інший є Іншим не за своїм характером, зовнішнім виглядом, але внаслідок свого буття Іншим. Світ, що постає як «Я-Інший», будується не за принципом підпорядкування частини цілому, без гноблення і насильства, всупереч тоталізуючої та уніфікуючої влади логосу; це — «відношення без відношення», де немає почуття власної вишості, а є повага до незалежності, своєрідності, унікальності кожного. «Між одним, тобто мною, та Іншим... глибочить безодня, — але це безодня небайдужої відповідальності, означування значення, що не зводиться до будь-якої систематизації» [5, с. 593].

Відношення відповідальності є несиметричним — людина постає дійсно моральним суб'єктом тільки у тому вимірі, в якому вона не сподівається на взаємність. «Я відповідальний за Іншого, не очікуючи взаємності. Взаємність — це вже його справа. Усе тримається на мені» [5, с. 620].

В поняття «Іншого» Е. Левінас включає не тільки Ти, не тільки інтимне суспільство любові та дружби, але й Третього — того, хто не залучений до кола безпосереднього спілкування Я, — це світ широких соціальних стосунків. Таким чином долається самозакоханість Ми, егоїзм удвох, який не кращий, ніж егоїзм наодинці. «Я-Інший» постає парадигмою людського спілкування, до якого включається не тільки два суб'єкта, але множинність суб'єктів, і де множинність виступає як структура буття. Про моральність суспільних відношень можна говорити тоді, коли наші слова спрямовані до Іншого, до того, для кого «вираз виражає, прославлення прославляє», до того, хто є кінцевим пунктом цієї спрямованості і «разом з тим її перше значення» [4, с. 617]. Для Е. Левінаса безумовно те, що саме людська спільнота, що заснована на принципі «людина-для-людини», «Я-для-Іншого», повинна орієнтувати конкретно-історичні форми буття людей.

Життя сучасної людини із самих перших до останніх її днів проходить як у міжособистісному «суспільстві любові», так і в інституційному «суспільстві справедливості». Аналізуючи морально-етичний вимір особистісного та інституційного життя, можна виділити етику, яка означає цілісний шлях людського існування, глибинне прагнення до благого життя та мораль, що засновується на універсальності та обов'язковості закону, нормативності суспільного життя. З цього приводу Поль Рікер зазначає, що «навіть коли прагнення до благого життя вкоренилося в нас більш глибоко, як припустимо, заборона щодо злочину чи неправди, то етика все ж не може обійтися без моралі» [7, с. 39]. Розрізнення етики і моралі пов'язане з розрізненням усередині поняття Інший, коли Інший — це той, хто розкриває себе через своє обличчя і вступає у міжособистісні стосунки, та такий Інший, лице якого, можливо, ніколи не побачиш, що, власне, і складає третій елемент соціального зв'язку. Це роздвоєння, при якому безпосереднє відношення з Іншим поступається місцем опосередкованню інститутів, що і постає критичним, але неусувним моментом соціального життя. «Не треба зупинятися

на подвійному відношенні «я-ти», треба іти далі у напрямку потрійного співвідношення «я-ти-третій» [7, с. 40]. Поняття «Третього» для П. Рікера простягається до «будь-який».

Далі думка П. Рікера щодо Іншого розвивається у семантичному річищі. У процесі бесіди суб'єкти дискурсу самовизначають себе та визначають Іншого за допомогою слів «Я» і «Ти», причому, «коли я промовляю «ти», я маю на увазі, що «ти» здатен визначити себе як «я»» [7, с. 41]. Розуміння цього створює елементарну необхідну умову для поставання суб'єкта права, члена суспільства. Інший, коли вимовляє «Я», визнає себе так само як і Я. Висловлювання «я і Я» припускає визнання Іншого рівним мені у термінах права та обов'язку. Як бачимо, семантичний аналіз міжособистісних звернень виводить на фундаментальні соціальні проблеми, коли комунікація означає участь у колективному світі і передбачає становище, у якому дії кожного регулюються й модифікуються партнерством.

Людство як безмежна комунікативна спільнота знаходиться в центрі соціальної концепції К.-О. Апеля. Вводячи розрізнення між соціальними сферами людського буття, а саме: мікросферою (сім'я, шлюб, сусідство), мезосферою (царина національної політики) та макросферою (доля людства), — Апель вважає, що чинні для всіх народів моральні норми концентруються переважно в інтимній сфері. У мезосфері національної політики вони значною мірою зводяться вже до архаїчних імпульсів групового егоїзму та групової ідентифікації. А тому, як впливає на життєві інтереси людини макросфера, приділяється порівняно менше уваги. Вільний від цінностей об'єктивізм науки, з одного боку, а з другого — екзистенційний суб'єктивізм етичних рішень окремих персон приводять до розколу між приватною та громадською сферами буття. К.-О. Апель бачить вирішення суспільної незгоди у співвідношенні моральної філософії справедливості та етики доброго життя на основі принципу доповнюваності, причому справедливість повинна завершуватись етичними настановами, але філософії справедливості сьогодні необхідно надати пріоритет. «Лише етика справедливості може обґрунтувати універсальну значущість норм, що забезпечують усім індивідам і усім партикулярним спільнотам рівне право на автентичну реалізацію доброго життя» [1, с. 388].

Німецький філософ піднімає питання щодо граничного обґрунтування моральних норм, які можуть носити обов'язковий характер для будь-якої царини людського буття. Визначення цінностей і норм у комунікативній теорії є, насамперед, проблемою їх раціонального обґрунтування за допомогою теорії мови і мовлення. Подолання етичного релятивізму і нігілізму при цьому має здійснюватись як трансцендентальне обґрунтування останніх принципів. Проте, розв'язання цієї проблеми ускладнюється тим, що граничне обґрунтування у постметафізичному мисленні ототожнюється, як правило, із догматизмом. Це пов'язано з тим, що тлумачення норми має як прескриптивний (те, що має бути), так і дескриптивний (те, що є) зміст. Тобто саме

поняття «норма» несе в собі як трансцендентальний, контрфактичний, так і фактичний зміст. Сучасний український філософ А. Єрмоленко пише: «Представники комунікативної теорії виходять з того, що норми і цінності мають бути обґрунтовані шляхом досягнення консенсусу в процесі обговорення, або дискурсу», прагнуть «відродити дихотомію істини та хиби щодо цінностей і норм, втрачену позитивістсько-технократичною методологією, засадниченою тим, що цінності і норми залишаються за обрієм перевірювання їх на предмет істини» [3, с. 63]. Принцип обґрунтування дискурсивної етики постає як ствердження ідеального критерію норм, котрі потрібно перевірити на істинність і правильність через обговорення в практичному дискурсі.

Підсумовуючи, треба наголосити на важливих, на наш погляд, моментах дослідженого матеріалу.

Діалог, який часто вважають найвищою формою людського спілкування, сутністю ліберальної освіти і засобом демократії, і який багато хто ставить вище від односторонньої комунікації мас-медіа, може перетворюватись і у репресивні наміри однієї із сторін. Звинувачення у «неучасті у діалозі» часто використовується як лайка за те, що хтось не відповідає саме так, як комусь хотілося б. Гіпотетична моральність діалогу може задушити тих, хто мав би за краще в нього не вступати. У діалоговому єднанні криється не саме лише добро. Єдність смислу може бути не тільки в науковій бесіді чи розмові вчителя з учнем, а і у змові злочинців. Звинувачувати медіа за дегуманізацію комунікації та за викривлення діалогу є помилковим. Формам людської діяльності і культури притаманні як взаємний, так і невзаємний характер. Велика частина культури формується розсіяними знаками, а вдала комунікація багато в чому залежить від уяви, свободи і солідарності її учасників. Безадресне розсіювання, у свою чергу, може об'єктивуватись у практику бездумної бюрократичної «папіротворчості», коли накази та розпорядження «випливають» на голови підлеглих, не маючи, фактично ніякої сили, або в тоталізуюче підкорення владному апарату, чи рекламно-заангажований галас телебачення та інших ЗМІ. Сенс комунікації криється в етичній спрямованості її учасників, що має багато наслідків у нашому сьогоденнішньому приватному і громадському житті.

Життя людини у приватному світі «Я-Ти», і у громадській сфері, що можна означити як «Я-Третій», будується як на засадах любові, дружби, вірності, так і на відчутті свого обов'язку, дотриманні норм людського співжиття, взаєморозумінні та взаємодії. Дослідження відношень «Я-Ти» постає актуальним у зв'язку із кризою інституту сім'ї, шлюбу, батьківства. Інтимне суспільство, що ґрунтується на відношеннях любові та інституційний соціум, що має засновуватись взаємністю справедливості, складають цілісну картину особистісного та суспільного світу. Відповідальність за своїх ближніх передбачає не тільки любов, але й почуття обов'язку; інституційні відносини мають за собою як нормативність, так і милосердя. Треба розуміти, що не існує однакової близькості для всіх, і питання полягає не стільки в тому, чи можемо ми спілкуватись, налагоджувати

комунікацію одне з одним, а в тому, чи ставимось ми одне до одного справедливо і милосердно.

Справедливість, що ґрунтується на раціонально-етичних засадах, має у своїх підвалинах «золоте правило» моралі і має на увазі симетрію учасників комунікації. Любов надає Іншому перевагу над собою, тобто має на увазі асиметричні стосунки. Раціональні обґрунтування етичних норм, що засновуються принципом справедливості репрезентують світ знання. Але згадаймо думку П. Юркевича відносно того, що «живе оцінювання людей та їх достоїнств ми не можемо звести до зазначення їх знань та понять» [9, с. 351]. Універсальний комунікативно-етичний дискурс навряд чи спрацює, коли його не буде орієнтувати та забезпечувати конкретне ставлення до Іншого. Крім того, наголос на раціоналізації комунікативних відносин не враховує той світ, який не представлений у мовленні і у знанні.

Таким чином, комунікативна філософія, крім універсальної і раціональної справедливості, має ґрунтуватись на визнанні унікальності та достоїнств будь-якого Іншого, хоч би який смисл ми не вкладали у це слово.

Література

1. Апель К.-О. Спрямування англо-американського «комунітаризму» у світлі дискурсивної етики / Пер. з нім. А. Ермоленка] // Ермоленко А.М. Комунікативна практична філософія. — К.: Лібра, 1999. — С. 372–394.
2. Бубер М. Я и Ты / Мартин Бубер / Пер. с нем. Ю. Терентьева, Н. Файнгольда. — М.: Высшая школа, 1993. — 175 с. — (Серия «Библиотека философа»).
3. Ермоленко А.М. Комунікативна практична філософія. — К.: Лібра, 1999. — 488 с.
4. Левинас Э. Избранное. Тотальность и Бесконечное / Пер. с фр. И.С. Вдовиной и др.]. — М.; СПб.: Университетская книга, 2000. — 416 с. — (Серия «Университетская библиотека»).
5. Малахов В. Етика спілкування. — К.: Либідь, 2006. — 400 с.
6. Пітерс Дж. Слова на вітрі: історія ідеї комунікації / Пер з англ. А. Іщенко. — К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. — 302 с.
7. Рікер П. Сам як інший / Пер. з фр. В. Андрушка, О. Сирцової. — К.: Дух і Літера, 2002. — 458 с.
8. Тейлор Ч. Джерела себе. Творення новочасної ідентичності / Пер. з англ. А. Васильченка. — К.: Дух і Літера. 2005. — 696 с.
9. Юркевич П.Д. Сердце и его значение в духовной жизни человека, по учению слова Божия / Философские произведения. — М.: Правда, 1990. — 669 с.

Крыжановская Т. А. Идея коммуникации в социальной философии. — Статья.

Аннотация. В статье исследуется идея коммуникации. Опираясь на концепции диалогической, герменевтической и коммуникативной философии, сравниваются возможности и границы коммуникации в межличностном и в институциональном социальном пространстве.

Ключевые слова: коммуникация, диалог, intersubjectивность, Другой, мораль.

Kryzhanovska T. A. The Idea of Communication in Social Philosophy. — Article.

Summary. The idea of communication has been researched in this article. The possibilities and the frontiers of the communication between personalities and in institutional field of society have been compared basing on the conceptions of the dialogic, hermeneutic and communication philosophy.

Key words: communication, dialogue, intersubjectivity, Other, moral.